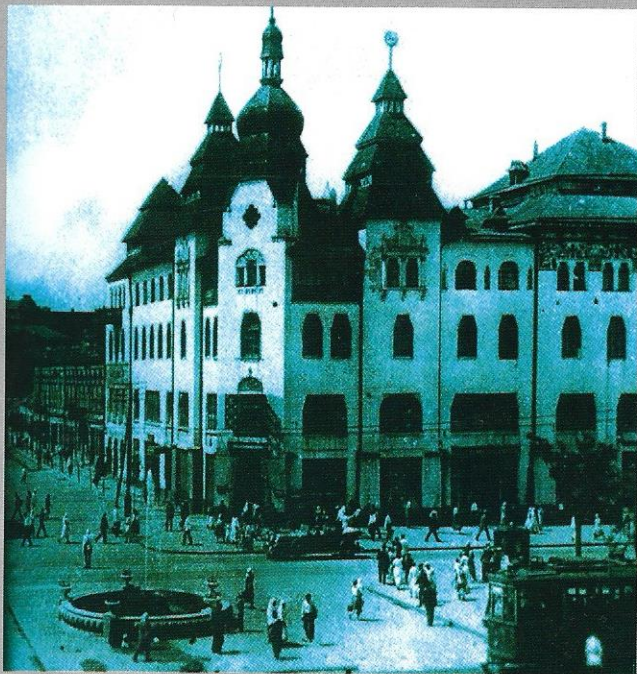

МОЛОДА альманах НАЦІЯ

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

АРХІВ.

Світлана Абросимова. На загальну користь українського народу (до 150-ліття від дня народження академіка Д. Яворницького).
Андрій Портнов. Дніпропетровські історики 1920-х – 1930-х років та радянська влада.
Микола Чабан. Чільний діяч Центральної Ради: сторінки біографії Миколи Стасюка.
Ігор Чорновол. Між археологією та політикою.
Володимир Антонович і польське суспільство (до 170-річчя від дня народження).

№ 3

(32)

2004

Андрій ПОРТНОВ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКІ ІСТОРИКИ 1920-х – 1930-х РОКІВ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА

Українська радянська історіографія дотепер не стала предметом спеціального обговорення, хоча стимулів і подразників було чимало, починаючи зі статті Сергія Білоконя «Чи маємо ми історичну науку?»¹. Причин такого стану речей кілька: небажання частини наукового істеблішменту відверто обговорювати цю тему; компромісна облудність стратегії реабілітації, проти чого запально виступав Юрій Шевельов; але також поширеність напрочуд спрощених негативних оцінок усього написаного і виданого за радянських часів. Принципова оцінка доробку радянської історіографії не є тотожна тотальній негачії її спадщини. Навпаки, акцент на сумних сторінках історії науки не применшує заслуг окремих її представників, а дає змогу по-новому оцінити їхні досягнення, часто здобуті всупереч усьому².

До речі, саме так – аналітично-диференційовано – підходили до оцінки радянських публікацій кращі зарубіжні українські вчені. Зокрема, Ярослав Пеленський відзначав наукову вартість досліджень М. Брайчевського, Я. Ісаєвича, В. Дядиченка, М. Марченка і насамперед, монографії Івана Крип'якевича «Богдан Хмельниць-

---

Андрій Портнов – магістр історії (Дніпропетровський) і культурознавець (Варшавський університет), аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Вперше опубл. в: Літературна Україна. – 1991. – 3, 10 січня.

Див.: Шарова А. В. Историк среднесекской Англии в Советской России: компромиссы академика Е. А. Косминского // Одиссей. – М., 2003. – С. 257.

кий», яка «об'єктивна настільки, наскільки це взагалі можливо за наявних умов»³.

Аби зрозуміти феномен радянської історіографії, варто зупинитися на проблемі тоталітаризму як історичного явища. Українська історіографія загалом засвоїла концепцію радянського тоталітаризму, за якою суспільство було лише пасивним об'єктом усемогутньої державної політики⁴. Логічним висновком з цього було зведення проблеми до розгляду політичних репресій й розуміння «советизації» як процесу, що добіг кінця у 1930-ті – 1940-ві роки, після чого буцїмто існувала уніфікована підкорена історіографія.

Натомість у сучасній гуманістиці набуває поширення знюансованіше розуміння радянської системи. Такі історики, як Шейла Фітцпатрик й Моше Левін, наголошують, що людина в радянському суспільстві залишалася співучасником історичного процесу, а поняття «тоталітаризму» часто відображає радше точку зору влади, що воліла спростити ситуацію до відносин згори вниз⁵. Такий підхід, якщо його не абсолютизувати, дає змогу розглядати й режим, і його ставлення до науки в розвитку, уможлиблює погляд на державну політику як діалог із суспільством, з пригніченням, але не знищенням опозиційним дискурсом, що за першої нагоди виявляв себе у сміливих виступах окремих вчених, свідомому відході інших до археографії та медієвістики, в езоповій мові підцензурних публікацій.

Цікаву спробу аналізу ставлення режиму до науки запропонував Девід Джоравський, стверджуючи, зокрема, що одні науки (як, скажімо, хімія, що вимагає колективної праці) уразливіші перед владою за інші (наприклад, математику, де розум здебільшого залишається наодинці з папером). Дослідник звертає увагу на до-

³ *Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. -- 1964. -- В. 12. -- Н. 3. -- Р. 384. Пор.: Круницький В. Українська історична наука під Советами (1920–1950). – Мюнхен, 1957; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963 та інші.*

⁴ При цьому навіть не зауважила публікації з критикою цієї тези на матеріалі української історіографії: *Yekelchuk S. How the «Iron Minister» Kaganovich Failed to Discipline Ukrainian Historians: a Stalinist Ideological Campaign Reconsidered // Nationalities Papers. – 1999. – Vol. 27. – № 4. – Р. 579–604.*

⁵ *Друбек-Мейер Н. Mass-Message / Массаж масс: советские (масс-)медиа в 30-ые годы. – В сб.: Советское богатство: Ст. о культуре, литературе и кино. – СПб., 2002. – С. 126. Пор. аналіз радянських тоталітарних практик у порівняльному контексті: *Holquist P. To Count, to Extract and to Exterminate // The State of Nations, Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin. – New-York, 2001. – Р. 111–144.**

волі очевидний радянський культ практичної користі від знання, через який технологічніші дисципліни почувалися захищенішими від політичного втручання. Цікавіші спостереження Д. Джоравського над прагненням до технізації гуманітарних наук, ознаками чого, зокрема, стали уніфікація стилю, перетворення аналітики на ритуальне поклоніння авторитетам⁶.

Для історичної науки радянська влада майже одразу знайшла практичну користь – виховання нової людини, «будівника комунізму». Історична наука поступово інтегрувалася до тоталітарного механізму і, найважливіше, сама ставала могутнім засобом репресій, за словами Юрія Афанасьєва, «не лише страждала, а й змушувала страждати»⁷. Надзвичайно цікаве і важливе питання – в який спосіб радянській владі вдалося знищити корпоративну солідарність і яким чином наукова спільнота протистояла тисковій системі⁸. Попри легке зламання владою цього опору, форми компромісу істориків з режимом істотно різнилися: від позиції нейтралітету і методологічної колаборації до широкого прийняття марксизму-ленінізму⁹.

У цій статті зроблено спробу розглянути феномен «советизації» історичної науки на мікрорівні – на прикладі наукового середовища Катеринослава-Дніпропетровська 1920-х – 1930-х років. Ми спробуємо знайти відповіді на питання: що являла собою державна політика в цій галузі?, а також: які існували способи компромісу з системою, що впливало на їх вибір й як склалися долі науковців залежно від обраного шляху співжиття з режимом?

⁶ *Джоравски Д. Сталинистский менталитет и научное знание. – В кн.: Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология. – Самара, 2001. – С. 239–242.*

⁷ *Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Советская историография. Серия «Россия. XX век». Кн. 2. – М., 1996. – С. 9. Пор.: Урбан П. Смена тенденций в советской историографии. – Мюнхен, 1959; *Sheppa K. Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, 1962; Tillet L. The Great Friendship: Soviet Historians and the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969 та ін.**

⁸ Цікавий порівняльний матеріал містить праця: *Connely J. Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956. – Chapel Hill – London, 2000. Її короткий огляд: Портнов А. Поневолені університети // Критика. – 2003. – № 3. – С. 15–17.*

⁹ Докл. див.: *Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 112–116; його ж. Советизація гістаричної науки ў Україні і Беларусі (некаторыя канцэптуальныя меркаванні) // Беларускі Гістарычны Агляд. – 2000. – Т. 7. – Сш. 2. – С. 476–488.*

Дніпропетровськ – один з осередків «історіографічного ренесансу» 1920-х – був водночас одним з наймолодших наукових осередків. До 1917 р. в місті не існувало вищого навчального закладу гуманітарного профілю. Історична (насамперед, красзнавча) активність зосереджувалася навколо Катеринославської вченої архівної комісії, заснованої 1903 року з ініціативи директора місцевого Комерційного училища Антона Синявського, який запросив до співпраці Василя Біднова, Дмитра Дорошенка, Володимира Пічету, Євгена Вирового, Івана Трубу та інших, що друкувалися в «Летописи» комісії. 1905 року в Катеринославі відбувся Всеросійський Археологічний з'їзд, того самого року постала «Просвіта», що почала видавати часопис «Дніпрові хвилі», а Дмитро Яворницький очолив музей старожитностей, що незабаром уславиться як історично-археологічний музей.

Справа заснування університету постала 1918 року. На звернення дружини Василя Біднова – Людмили гетьманська канцелярія відповіла, що відкриття нових українських університетів без фінансової підтримки самого громадянства «є цілком неможливе» через брак державних коштів¹⁰, а Володимир Вернадський у щоденнику нотував, що катеринославські українці «боятися створення не національного великого розумового центру», маючи на увазі російський університет¹¹. Дозвіл на заснування приватного російського університету в Катеринославі гетьманський уряд дав. Очолити кафедру російської історії приїхав з Москви професор Матвій Любавський, учень Василя Ключевського. Любавський запросив до викладання, зокрема, Василя Біднова, який погодився за умови, що читатиме українською¹². Проте ані Біднов не став професором нового університету, віддавши перевагу запрошенню до українського Кам'янець-Подільського державного університету, ані сам російський університет не приступив до повноцінної праці через воєнні умови. Наукове життя в Катеринославі відроджується вже за радянської влади.

Завершуючи ці вступні міркування, зазначимо, що стаття побудована на порівнянні творчості дніпропетровських вчених за

¹⁰ Див.: Чабан М. Портрет на тлі епохи [Любов Біднова]. – У кн.: Відроджена пам'ять: Кн. нарисів. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 47.

¹¹ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921. – К., 1994. – Т. 1. – С. 115.

¹² Біднов В. Перші два роки Кам'янецького університету // Літературно-науковий вісник. – 1928. – № XI. – С. 233–234.

структурою, яка спирається на запропоновану у дослідженнях соціалізації білоруської історіографії Райнером Лінднером¹³.

Походження й освіта

На середину 1920-х рр. у Дніпропетровську сформувався україністичний осередок навколо Інституту народної освіти, Наукового товариства при ВУАН, Краєвого історично-археологічного музею. За усіма цими осередками стояли люди – непересічні наукові особистості.

Своєрідним символом Катеринослава з початку століття став директор історично-археологічного музею Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940)¹⁴. Майбутній академік народився в с. Соснівка на Харківщині в родині псаломщика, закінчив Харківську повітову школу й історично-філологічний факультет Харківського університету, 1892 року видав перший том «Истории запорожских козаков», який у 1901 р. захистив, з чималими труднощами, як магістерську дисертацію.

На 1917 р. Яворницький був знаним у Російській імперії та за її межами, опублікував два збірника документів, збірку народних пісень і сім монографічних праць. Водночас у науковому середовищі публікації Яворницького зустріли вельми критично, й недоброчинні оцінки рецензентів (О. Лазаревського, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Сумцова та ін.) приводили історика до зневіри у власних силах¹⁵.

І суворі присуди рецензентів, і численні колоритні спогади про «козацького батька» впливали з природи феномену Яворницького, що його В. Ульяновський влучно окреслив як «рідкісний факт проникнення у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердя особистого життя самого дослідника»¹⁶. «Знаковість»

¹³ Лінднер Р. Беларускія гісторыкі пад Сталіным // Беларускі Гістарычны Агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 2. – С. 365–395; його ж. Гісторыкі і ўлада. – Мінск, 2003. – С. 275–300.

¹⁴ З досліджень про Д. Яворницького вирізняються: Гапусенко І. М. Д. І. Яворницький / Біобібліографія вчених Української РСР. – К., 1969; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; Абросимова С. В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1996.

¹⁵ Див.: Ковальський М. П. Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі. – У зб.: Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 9.

¹⁶ Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького. – У зб.: Мappa Mundi: 36. наук. праць на пошану Я. Дашквича. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 757.

образу Яворницького забезпечувала сама присутність «козацького характерника» на теренах давньої козацької слави.

Після відкриття Катеринославського університету одним з перших, хто відгукнувся на розіслані запрошення, був приват-доцент Петроградського університету **Михайло Федотович Злотников** (1890–1942)¹⁷. Злотников народився в Гомелі у родині машиніста-залізничника. Закінчив місцеву залізничну школу, потім – гімназію, і 1909 року вступив на історично-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, де входив до кола студентів О. Лаппо-Данилевського і Є. Тарле. За порадою останнього за студентських років вивчав континентальну блокаду Англії 1806 року, до якої наступного року приєдналася і Росія. Соціально-економічна проблематика, насамперед, російської історії залишилася колом наукових зацікавлень Злотникова на все життя. За петроградського періоду свого життя Злотников опублікував лише одну статтю (1916 року, з історії нотаріату Московської Русі), тому можна говорити, що розквіт його дослідницької діяльності припадає вже на радянські часи. Варто ще додати, що в 1911 р. за участь у студентському страйку Злотников був заарештований і відрахований з університету, але 1915 року таки закінчив його і був залишений для підготовки до професорського звання.

1923 року до Катеринослава переїхав ще один історик – **Митрофан Васильович Бречкевич** (1870–1963)¹⁸. Бречкевич народився в с. Бакоти на Поділлі в родині священика. У 1890–1901 рр. був студентом історично-філологічного факультету Юр'євського (Тартуського) університету, одночасно викладаючи в початковій школі та гімназіях. Бречкевич був одним з улюблених учнів знамого славіста, майбутнього академіка Білоруської Академії наук А.

¹⁷ Особі М. Злотникова присвячено кілька статей: *Пойда Д. П.* М. Ф. Злотников – учений-историк, сложившийся в Днепропетровском университете // *Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР – Днепропетровск, 1974.* – Вып. 5. – С. 164–166; *Иваненко В. В.* Научно-педагогическая и общественная деятельность М. Ф. Злотникова. – В кн. *История общественной мысли России и Украины в XVII – нач. XX в.* – Днепропетровск, 1992. – С. 112–121; *Иваненко В. В., Удод О. А.* До питання про наукову спадщину М. Ф. Злотникова // *Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* – 1997. – Вып. 2. – С. 263–271.

¹⁸ Публікації про Бречкевича обмежуються до енциклопедичних довідок: *Маркіна В. О.* Бречкевич М. В. – У кн.: *Радянська енциклопедія історії України.* – К., 1969. – Т. 1. – С. 198; *Абросимова С. В.* Бречкевич М. В. – У кн.: *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.* – Дніпропетровськ, 1997. – Вып. 1. – С. 792.

Лєнінського. Наукові зацікавлення молодого історика були пов'язані із соціально-економічною історією прибалтійських слов'ян. На початку ХХ ст. вийшло кілька праць Бречкевича, зокрема, монографічних¹⁹. У 1906–1913 рр. вчений працював приват-доцентом Юр'євського університету, у 1913–1922 – професором Казанського університету.

1926 року до Дніпропетровська переїхав **Володимир Олександрович Пархоменко** (1880–1942)²⁰. Народився майбутній історик у містечку Сміла у родині священика. Закінчив Полтавську семінарію і Санкт-Петербурзьку духовну академію, з 1905 р. викладав церковну історію в Полтавській семінарії. У 1908 р. історик видав монографію «Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785)», був постійним автором «Киевской старины» та полтавських видань.

Поступово від церковно-політичної історії Гетьманщини вчений переключався на церковну історію давньої Русі, а справжнє виснаження йому приносить книжка «Начало христианства на Руси» (1913), де історик намагається реконструювати процес охрещення, спираючися на джерелознавчі методики О. Шахматова, якого вважав заочним вчителем і найбільшим авторитетом²¹.

1912 року Пархоменко став інспектором народних училищ у Тифлісі, після Лютневої революції 1917 року повертається в Україну, працює директором Української гімназії в Каневі, приват-доцентом Київського університету, науковим співробітником ВУАН. У 1924 і 1925 роках виходять друком книжки Пархоменка, в яких він викладає оригінальну теорію походження Русі²². 1926-го, після року викладання у Полтаві, історик переїздить до Дніпропетровська.

Молодше покоління дніпропетровських істориків становили люди, що були студентами вищеперелічених вчених. Розглянемо

¹⁹ *Бречкевич М.* Первые поморские монастыри: Очерк из истории Балтийского поморья в XII веке. – Юрьев, 1905; *Бречкевич М.* Введение в социальную историю княжества Славия или Западного Поморья. – Юрьев, 1911.

²⁰ Докл. про Пархоменка див.: *Портнов А.* Володимир Пархоменко – дослідник ранньої історії Русі. – Львів, 2003. Також: *Ричка В. М.* За сфабрикованим звинуваченням. – У кн.: *Республіканське краєзнавство.* – К., 1991. – С. 233–237; *Грив В. І.* Тривожний вересень Володимира Пархоменка // *Полтавський краєзнавчий збірник.* – Полтава, 1994. – Вып. 2. – С. 177–191.

²¹ *Пор.: Пархоменко В.* Из листування з академіком О. О. Шахматовим // *Україна.* – 1925. – № 6. – С. 125–128.

²² *Пархоменко В.* У истоков русской государственности (VIII–IX вв.) – Ленинград, 1924; *його ж.* Початок історично-державного життя на Україні. – К., 1925.

долі трьох таких істориків, що вирізняються на загальному тлі своїм талантом.

Павло Антонович Козар (1898–1944)²³ народився в с. Широке на Катеринославщині у селянській родині. Батьків розкуркулили, а Павлові вдалося потрапити до міста, де працював вихователем будинку для безпритульних, одночасно навчаючися на історичному відділенні ДІНО, яке закінчив 1926 року.

Кость Григорович Гуслистий (1902–1973)²⁴ народився в Олександрівську (Запоріжжі) у робітничій родині. 1917 року вступив до тамтешньої вчительської семінарії, працював з глухоніми дітьми в міському дитячому будинку. У 1923–1928 рр. навчався в ДІНО, одночасно викладаючи українську мову в трудових школах.

Павло Євменович Матвієвський (1904–1987)²⁵ народився в с. Бобрин на Сумщині в бідній багатодітній родині тесляра. В офіційних автобіографіях історик писав, що «до революції був пастухом у місцевих кулаків»²⁶, у 1921 р. скінчив Роменську робітничу школу для дорослих, після чого викладав там історію та літературу. У 1923–1928 рр. навчався в ДІНО.

Таким чином, на середину 1920-х рр. за віком і науковим авторитетом дніпропетровських істориків умовно можна поділити на представників старшого, середнього і молодшого поколінь. Старше покоління представлено особою Дмитра Яворницького – знаковою постаттю дніпропетровського наукового середовища, історика, сформованого ще у ХІХ ст. Середнє покоління презентують професори ДІНО, учні визначних російських істориків: фахівці з соціальної історії Митрофан Бречкевич – автор кількох монографій та його молодший колега Михайло Злотников, менш відомий

на той час у наукових колах; а також Володимир Пархоменко – відомий дослідник давньої Русі. Для цих науковців розквіт наукової творчості припадає саме на суперечливі 1920-ті роки – час хиткої рівноваги між академічною свободою та поступовою ідеологізацією історичної науки. До молодшого покоління належали Павло Козар, Кость Гуслистий і Павло Матвієвський, які навчалися ще за відносно вільних 1920-х рр., як самостійні дослідники сформувалися в умовах вже зазначеного амбівалентного часу, а розквіт їхньої праці припав вже на часи репресій та ідеологічного наступу на науку.

Наука і політика

Як і кожен процес, «совєтизація» історичної науки не була одномоментним актом. До середини 1920-х рр. за умов вільного розвитку історіографія досягла чималих успіхів, також у недогматизованому марксистському напрямі, що залишався лише одним з можливих методологічних підходів. Як за цих умов позиціонували себе дніпропетровські історики?

Дмитро Яворницький, який очолював Красвий історично-археологічний музей, у 1925–1929 рр. керував кафедрою українознавства при ДІНО, очолював «дніпрогесівську» археологічну експедицію. Після 1917 р. вчений опублікував обмаль праць: у 1919 р. видано його доповідь «Українсько-руське козацтво перед судом історії», 1920-го – перший том «Словника української мови» (літери А–К), 1928-го – книжку «Дніпрові пороги». Також Яворницький опублікував кілька газетних і журнальних заміток, статтю про отамана О. Гладкого в ювілейному збірникові на пошану М. Грушевського. Впродовж 1930–1940 рр. історик видав друком лише дві замітки (обидві – про взаємини Т. Шевченка й І. Рєпіна). Вочевидь, у двобої з цензурою Яворницький обрав мовчання.

Ставлення Яворницького до радянської влади не було однозначним. 1924 року він став членом-кореспондентом ВУАН, 1929-го – академіком АН УСРР разом з М. Яворським і М. Слабченком. При цьому новообраних академіків влада розглядала як протизвагу М. Грушевському та його колам в Академії. Уникаючи безпосередніх конфліктів з режимом, Яворницький залишав за собою право на улюблений музей і козацьку проблематику. Толеруючи систему, він намагався не стати її апологетом, обмежуючися краєзнавчо-етнографічними публікаціями, яких до кінця 1920-х рр. практично не торкнувся ідеологічний тиск.

²³ Повернення імені П. Козаря відбулося завдяки М. Чабану, який впорядкував дві збірки його праць і написав до них передмови: *Козар П. Лоцмани Дніпрових порогів*. – Дніпропетровськ, 1996; *Його ж. На Дніпрельстан через пороги*. – Дніпропетровськ, 2000.

²⁴ Монографічне дослідження постаті К. Гуслистого: *Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України*. – К., 1998.

²⁵ Постать П. Матвієвського привернула найменшу увагу дослідників. Про нього див.: *Шаповал І. Козацький батько: Образ Д. І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки*. – Кривий Ріг, 1998. – С. 199–209; *Портнов А. Павло Матвієвський – маловідомий історик-краєзнавець // Бористен*. – 2000. – № 8. – С. 2.

²⁶ Тут і далі використано неопубліковані матеріали особистого архіву П. Матвієвського, зібраного й переданого автором донькою історика, проф. Галиною Матвієвською (м. Оренбург), за що складаю їй сердечну подяку.

Митрофан Бречкевич у 1920-ті рр. опублікував кілька статей конкретно-історичного змісту й кілька теоретичних текстів про радянські та зарубіжні дослідження історії середньовіччя²⁷. На думку Бречкевича, за роки революції помітний «спідупад науки всесвітньої історії», незнання доробку західної історіографії. Завдання радянських істориків, на думку вченого, полягає в тому, щоб створювати праці «такої сили переконання, щоб і закордонні вчені... могли пересвідчитися у правдивості історичного матеріалізму»²⁸.

Марксистські методологічні настанови Бречкевича, мабуть, були ширі, адже багато положень марксизму відповідали самій тематиці досліджень вченого (соціально-економічна історія), до того ж, у 1920-ті рр. історики ще мали певну свободу інтерпретації марксизму.

Під тим самим кутом зору варто розглядати й наукові праці Михайла Злотникова. На відміну від Бречкевича, Злотников не публікував теоретичних робіт, а зосередився на емпіричних дослідженнях²⁹. У колі зацікавлень вченого домінує історія фабрично-заводської промисловості Росії. Важливою рисою публікацій Злотникова є їхня російськомовність. Володіючи українською, вчений навіть у «Записках ДІНО» друкувався російською.

Либонь, не останнім чином через обрану тематику, робітниче походження, а також настанову влади на висування молодих вчених Злотников займав високі посади, 1920 року був затверджений ректором університету, у 1923–1928 рр. працював проректором, залишаючися водночас професором кафедри історії народів СРСР.

Протягом 1920-х рр. побачили світ оригінальні дослідження Володимира Пархоменка. Ідеологічний вплив не позначився на них з кількох причин. Ідеологізація давньої історії посувалася на них повільніше, ніж новітньої (ще в 1930-ті рр. спроба марксистської інтерпретації давньоруської історії одним з найталановитіших adeptів нової методології Б. Грековим зустріла принципову наукову критику), до того ж, Пархоменко свідомо уникав політичної кон'юнктури у своїх дослідженнях.

²⁷ Бречкевич М. Доба західно-європейського феодалізму в новітніх працях радянських істориків // Записки ДІНО. – 1927. – Т. 1. – С. 281–296; його ж. Спирні питання раннього середньовіччя // Україна. – 1930. – № 5–6. – С. 3–12.

²⁸ Бречкевич М. Доба західно-європейського... – С. 295.

²⁹ Злотников М. Дело кораблей «тснерифской экспедиции» // Записки ДІНО. – 1927. – Т. 1. – С. 343–350; його ж. Сахарная промышленность России в период континентальной блокады // Там само. – С. 351–368; його ж. Дело кораблей «Осенней экспедиции» // Записки ДІНО. – 1928. – Т. 2. – С. 365–382.

На час праці в Дніпропетровську припадають дослідження вченим питання взаємин Русі і кочовиків Степу, в яких він наголошує на потреби відходу від стереотипу «одвічного протистояння Русі і Степу», одним з перших постулює розгляд історії України між «Сходом і Заходом»³⁰. Пархоменко підтримує жваві контакти з українськими та закордонними вченими (М. Грушевським, С. Єфремовим, Д. Багалієм, Л. Нідерле, В. Заїкиним), очолює Дніпропетровське наукове товариство при ВУАН, друкується в пражській «Slavia», навколо його теорії походження Русі спалахують дискусії в українській історіографії під Польщею³¹.

Представники наймолодшого покоління істориків формувалися вже за умов посилення конфронтації політики й науки, хоча остання надалі зберігала значну автономію. Зрозуміло, що на вибір методології й тематики досліджень істотний вплив мала прихильність багатьох представників професури марксизмові.

Павло Козар обрав красназнавчо-етнографічну проблематику, що дозволяла триматися осторонь ідеологічних баталій. 1929 року він захистив працю «Краєвий музей та його завдання», а вже з 1925 р. завідував історично-археологічним відділом музею. Улюбленець Яворницького, Козар починав листи до нього «Дорогий батьку, Дмитре Івановичу!». Про вдачу молодого історика свідчить, наприклад, такий уривок з листування: «Хоть в Криму й гарно (...), але в нас краще, немає тут нашого Дніпра, степів широкополіх, українських сел біленьких з вишневыми садками й вербами над водою... наших українців тут не побачиш. Цілком погоджуся зі словами Петра Олександровича [Єфремова. – А. П.], що відпочивати в Крим їхати – це мішанство»³².

Головна дослідницька праця Козаря – історія лоцманів дніпрових порогів, видана 1929 року. Це ґрунтовне дослідження, насичене архівними даними, статистикою, вільне від тоді ще не обов'язкових ритуальних покликань на класиків, але з розділом «Загострення класової боротьби в лоцманській громаді», написаним з наукових позицій.

³⁰ Див.: Пархоменко В. Про культуру тюрків нашого степу IX–XIII вв. // Східний світ. – 1928. – № 3–4. – С. 307–309; його ж. Нові історичні проблеми Київської Русі // Україна. – 1928. – № 6. – С. 3–5; його ж. Русь та печеніги // Східний світ. – 1929. – № 1–2. – С. 287–293 та ін.

³¹ Огляд цієї дискусії див. у: Портнов А. Володимир Пархоменко... – С. 33–38.

³² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 245.

Кость Гуслистий, як і Козар, навчався в аспірантурі при Дніпропетровській науково-дослідній кафедрі українознавства, проте, на відміну від нього, не опублікував жодної праці у Дніпропетровську. Гуслистий досліджував класові суперечності на Запоріжжі XVIII ст., взаємини козаків з пікінерами та історію Азовського козацького війська³³. 1930 року у зв'язку з ліквідацією дніпропетровської кафедри перевівся до аспірантури при Науково-дослідному інституті історії української культури ім. Д. Багалія в Харкові, де видав першу друковану працю³⁴. Досліджуючи селянські повстання в Україні, Гуслистий обрав тему, яка, зберігаючи українстичне спрямування, вписувалася до партійних настанов щодо дослідження класової боротьби.

Павло Матвієвський дипломну працю писав про колонізацію Степової України у XVIII ст., а в аспірантурі досліджував історію фабричної промисловості Степової України, одночасно працюючи в Краєвому історичному музеї, де завідував відділом етнографії. Саме Матвієвський був автором великої оглядової статті з історії музею, з якої починався перший (і, як з'ясувалося, останній) випуск «Збірника Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею» (1929).

У листуванні П. Матвієвського є дуже важлива згадка про наукове керівництво Д. Яворницького: «Він дивився на “учнів” спрощено, вважаючи, що немає чого займатися тим, чим займався він, будь-кому іншому, адже все зроблено, сказано й надруковано ним. У цьому відношенні наліт консерватизму був, напевно, йому властивий»³⁵. На початку 1930-х рр. Матвієвський переїздить до Харкова, де продовжує навчання в аспірантурі (разом з К. Гуслистим) й працює заступником директора міського Державного історичного музею ім. Г. Сковороди.

Репресії та моделі фізичного і наукового виживання

Вже наприкінці 1920-х рр. у Радянській Україні відбуваються перші політичні процеси. Разом із згортанням українізації, почат-

³³ Матвієвський П. Деяко з роботи Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства // Україна. – 1930. – № 7–8. – С. 198–199.

³⁴ Гуслистий К. Повстання селян в селі Турбаях (1789–1793). – У кн.: Мат-ли до історії селянських повстань на Україні. – Харків, 1932.

³⁵ З недатованого (бл. 1962 р.) листа П. Матвієвського до І. Шаповала (копія з особистого архіву автора).

ком колективізації й масового розкуркулення вони позначають новий етап радянської політики щодо гуманітарних наук.

Дмитро Яворницький не фігурував на судових процесах, але перебував на обліку ГПУ як соціально небезпечний елемент. Ще 1928 року у доповідній записці ГПУ наводилася розмова Яворницького, в якій він буцімто стверджував: «Не довго залишилося панувати Радвладі. Незабаром Україна звільниться з ярма кацапів. Ми маємо роз'яснити селянству, хто його друг і хто ворог»³⁶.

1933 року Яворницького зняли з посади директора історичного музею, що було найсильнішим ударом для літнього академіка, а за чотири роки вчений став в очах ГПУ членом націоналістичного підпілля, яке нібито очолював П. Любченко. Зокрема, на доказ зв'язку із закордонними контрреволюціонерами наводилися контакти Яворницького з І. Рєпіним, що мешкав у Фінляндії³⁷.

Яворницького не заарештовують (радянська система завжди залишала на свободі одиниці, що мали символізувати відсутність репресій для зовнішніх спостерігачів), але він фактично припиняє наукову працю. Вочевидь, цього було замало, влада воліла від визнаного вченого потрібних їй текстів. 1937 року історик пише, далєбі, «найменш українську» зі своїх книжок – популярний російськомовний нарис «История города Екатеринослава», де, зокрема, описує «наш вільний, веселий і щасливий край» за радянської влади³⁸. Того самого (1937) року Яворницький отримує науковий ступінь доктора суспільних наук, а за три роки, 5 серпня 1940-го, помирає. Його історія Катеринослава виходить друком лише 1989 року.

Митрофан Бречкевич, хоча й прагнув писати свої розвідки на марксистських засадах, у доповідній записці міському КП(б)У (1930) дістав таку характеристику: «Буржуазний реакційний професор.., який маскувався марксистською фразою для пропаганди буржуазної реставраторської ідеології»³⁹. Бречкевича звільнили з ДІНО, й історик виїхав за межі України, чим урятував собі життя. Після Другої світової війни Бречкевич повернувся в Україну, викладав у

³⁶ Держ. архів Дніпропетровської обл. (ДАДО). – Ф. 1393-а. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 310.

³⁷ Див.: Ченцов В. Учасник українського націоналістичного підпілля (Маловідомі факти з життя Д. І. Яворницького) // Бористен. – 1996. – № 8. – С. 26–27; № 9. – С. 21–23.

³⁸ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 197.

³⁹ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 925. – Арк. 40. Цит. за: Удод О. А. Історія і духовність. – К., 1999. – С. 61.

Київському державному університеті, 1948 р. навіть отримав звання заслуженого діяча науки УРСР. Помер історик 26 серпня 1963 р.

Михайло Злотников пропрацював у ДІНО до 1932 року. У вже згадуваній доповідній записці міськкому він схарактеризований як «буржуазний професор... який в свій час навчав студентство по історії Ключевського і який за останні роки офарбувався марксістською фразеологією»⁴⁰. До того ж, Злотникову закидали, що він «своїм викладанням не озброює студентів революційною теорією, а лише копається в історичному архіві» й відвертає увагу «від бойових питань сучасності», на доказ чого наводилися теми його досліджень: «Подьячие Ивановской площади» [публікація ще дореволюційних часів! – А. П.], «Служба и быт морских врачей при Петре I», «Состояние морских госпиталей в XVIII в.» тощо⁴¹.

Історик не зазнає репресій і 1932 року переїздить до Москви, де працює у Головній редакції «Історії заводів». 1933 року він завершує монографію про континентальну блокаду 1807 року в Росії, що побачить світ лише у 1966 р. стараннями вчителя Злотникова – Євгена Тарле, що характеризуватиме цю працю як «перший повний, заснований на надзвичайно багатому архівному матеріалі, виклад» проблеми⁴². В офіційній історіографічній синтезі радянських часів ця книжка відзначатиметься як «значний внесок до аналізу російсько-французьких протиріч» XIX ст.⁴³.

Ще у 1929 р. Злотников започаткував дискусію про характер великої промисловості кріпосної Росії⁴⁴, пізніше виступив з прискіпливою джерелознавчою критикою праці М. Туган-Барановського «Русская фабрика», фактографічними розвідками з історії формування робітничого класу мануфактур на сторінках видань «Каторга и ссылка», «История пролетариата в СССР», почав детальне вивчення матеріалів переписів заводів Уралу⁴⁵ й порушив проблему промислового перевороту в Росії⁴⁶.

⁴⁰ Цит. за: Удод О. А. Історія і духовність. – С. 61.

⁴¹ Див.: Удод О. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-х – 1930-х роках. – К., 2000. – С. 95.

⁴² Злотников М. Ф. Континентальная блокада в России. – М.–Л., 1966. – С. 7.

⁴³ Историография истории СССР. Эпоха социализма / Ред. И. И. Минц. – М., 1982. – С. 249.

⁴⁴ Публ. статті М. Злотникова і матеріалів дискусії див.: История пролетариата в СССР. – М., 1929. – Т. 1. – С. 143–174.

⁴⁵ Черкасова А. С. Мастеровые и рабочие люди Урала в XVIII в. – М., 1985. – С. 61.

⁴⁶ Нифонтов А. С. Из опыта научной работы историка // История СССР. – 1963. – № 2. – С. 133.

1938 року Злотников переїхав до Ленінграда, де працював у Центральному державному архіві народного господарства. Помер історик під час облоги міста 1 січня 1942 р. від фізичного виснаження.

На відміну від Злотникова, не вдалося уникнути репресій його аспірантам з секції робітничих рухів Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства, яку він очолював. Про багатьох аспірантів ми знаємо дуже мало: лише прізвища і теми їхніх робіт. Аспірант Карнаух писав історію Брянського заводу; аспірант Коган вивчав селянський рух на Катеринославщині і був секретарем парткому університету; аспірант С. Кашлун досліджував події 1905 року на Катеринославщині і був розстріляний як «один з керівників контрреволюційної троцькістської групи», аспірант Т. Скубіцький писав про робітничий рух 1905 року на Катеринославщині, згодом опинився в Харкові, виступив 1930 року у центральному офіційному виданні «Историк-марксист» з погромною статтею «Классовая борьба в украинской исторической литературе», завідував відділом феодалізму Інституту історії в Києві і був розстріляний 3 вересня 1937 р.⁴⁷.

А першим з професорів ДІНО жертвою репресій став **Володимир Пархоменко**. Причиною цього були не тематика і зміст його праць, а розмаїті наукові контакти, колишня співпраця в українських освітніх установах, зокрема, пов'язаних з автокефальною церквою. Ще 1928 року Пархоменко думав про виїзд з Дніпропетровська, відчуваючи загрозу, безуспішно намагався влаштуватися на роботу в Одесі або Києві. Історик був заарештований у справі СВУ 30 вересня 1929 р. На допиті він стверджував: «З 1920 р. я став на шлях засвоєння радянської ідеології... Звісно, засвоєння радянсько-марксистської ідеології йшло в мене поступово, але я думаю, що тепер в основному я стою більш-менш міцно на радянському фундаменті»⁴⁸. Відкидаючи усі звинувачення в політичній антирадянській діяльності, вчений зазначав, що «завжди утримувався від участі в політичних розмовах, а тим більше в політичних організаціях»⁴⁹. Попри це, слідство «встановило» приналежність історика до СВУ, потрактувавши його наукове листуван-

⁴⁷ Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 53.

⁴⁸ Цит. за: Повернення з небуття: Док-ти і мат-ли про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 14.

⁴⁹ Там само. – С. 16.

ня з Д. Дорошенком як контрреволюційні зв'язки з емігрантським середовищем. Вченого засудили до десяти років концтаборів, але за клопотанням сестри 1933 року звільнили як інваліда. Після лікування в Сочі Пархоменко переїхав до Ленінграда, де працював у місцевій філії Академії наук СРСР.

Боляче переживаючи зникнення у сховищах ГПУ конфіскованих під час арешту рукописів двох книжок – «Русь і Степ» та «Нарис історії Східної Європи», Пархоменко наприкінці 1930-х рр. умістив у центральних радянських виданнях кілька статей і рецензій, в яких залишився науковим «опозиціонером», полемізував з панівними концепціями Б. Грекова, В. Мавродіна⁵⁰, ніколи не переступив межі, що відокремлює дослідження від пропаганди. Помер Пархоменко 1942 року під час облоги Ленінграда.

Павла Козаря упродовж 1930-х рр. заарештовували тричі, закидаючи, зокрема, розмовну українську мову вдома⁵¹. За таких умов про наукову працю говорити не доводилося. Не дивно, що під час німецької окупації Дніпропетровська Козар погодився очолити відділ просвіти обласної управи, одночасно працюючи директором історичного музею й завідувачем кафедри історії України Дніпропетровського університету. Після зруйнування Дніпрогесу на землі, що вийшли з-під води, Козар спорядив археологічну експедицію, очоливши її. Розкопки, на які дали дозвіл у Берліні, мали довести вирішальний вплив арійської культури на сусідні землі, тож усі видобуті експонати були у 1943 р. вивезені до Німеччини⁵².

За часів окупації починають з'являтися друком праці Козаря. В університеті він виступає з лекцією «Історичні поезії Шевченка», готує монографію «Академік Д. І. Яворницький: його життя і діяльність», пише підручник «Історія України в найстислішому змістові», регулярно друкується в «Дніпропетровській газеті».

Після закриття німцями університету Козар з родиною вирушає на захід й помирає 24 квітня 1944 р. від раку шлунку в польському місті Радомі.

⁵⁰ Пархоменко В. К вопросу о «норманском завоевании» и происхождении Руси // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 106–111; його ж. К вопросу о Тмуторакани: по поводу работ В. Мавродина // Там само. – 1939. – № 1. – С. 195–197; його ж. К истории державы Рюриковичей (Обзор лит-ры за 1938 г.) // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 144–147 та ін.

⁵¹ Козар-Варварів О. Спогади про батька. – У кн.: Козар П. Лоцмани дніпрових порогів... – С. 71.

⁵² Мешков Д. Заповнюючи біографічні прогалини. – Там само. – С. 87.

Кость Гуслистий уникнув репресій. Після закінчення аспірантури він працював у харківському Інституті української культури, з 1934 р. став молодшим науковим співробітником ВУАМЛІН (Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів), а з 1936 р. працював у Інституті історії України в Києві. Гуслистий був співавтором знаних «Нарисів з історії України», що позначили перехідний етап на шляху до остаточного підкорення панівної ідеології, принаймні, офіційної науки. 1939 року історик стає кандидатом історичних наук, в часі війни, як і інші співробітники Інституту, пише популярні нариси про «історичні традиції» боротьби українського народу з різноманітними «німецькими загарбниками», які (нариси) були потужним джерелом патріотизму, щоправда, ціною спрощення, а то й спотворення історичних фактів.

Величезний вплив на подальшу долю Гуслистого мала «ждановщина», коли він, разом з іншими українськими вченими, був підданий брутальній критиці за «націоналізм» (той самий, що його радянська влада заохочувала під час війни). За висновком дослідника його біографії О. Удода, ця кампанія зламала вченого, призвела до гіперболізації класового підходу в його пізніших публікаціях⁵³. Компроміс вченого, що вирішив зберегти вірність українській проблематиці і не виїхав з України, був дуже тяжкий. Умовою публікації його праць стають численні поступки, з фальсифікуванням змісту документів включно⁵⁴. 1951 року Гуслистий подав заяву на вступ до ВКП(б) (зазначивши рідною мовою російську), наступного року став членом партії, приступив до опрацювання комплексної теми «Українці», результатом чого стала колективна двотомна історично-етнографічна монографія, підготована до друку 1960 року, але заборонена цензурою⁵⁵.

Балансуючи на межі заборони і пристосовуючися до офіційних вимог, Гуслистий зробив помітну наукову кар'єру: у 1954 р. став заступником директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, у 1963 р. – доктором історичних наук, у 1969-му – членом-кореспондентом Академії наук УРСР. Промовистим при-

⁵³ Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998. – С. 134.

⁵⁴ Див., напр., характеристику археографічних публікацій Гуслистого у: Литвак Б. Крестьянское движение в России в 1775–1904 гг: история и методика изучения источников. – М., 1989. – С. 40–41.

⁵⁵ Ознайомлення з текстом монографії (я користувався макет-примірником № 123) дає змогу припустити, що її заборонили не через зміст (максимально допосаований до радянських цензурних вимог), а через саму назву і тематику.

кладом ціни компромісу з системою є брошура Гуслистого «До питання про утворення української нації», в якій сумлінний дослідник й історіограф-ерудит мусить постійно звирятися з канонічним ритуалом, перетворюючи текст на доведення ідеологічних аксіом, що априорі доведення не потребували, й прагнучи де-не-де висловити сміливі думки. Зокрема, вчений писав, що «єдина древньоруська народність не стала стійкою етнічною спільністю», а культурні і мовні особливості племен «у надрах древньоруської народності не встигли стертися»; або наголошував, що «не можна погодитися з тими радянськими вченими, які відсувають початок перетворення української народності у буржуазну націю на 100-150 років пізніше від російської»⁵⁶.

Павло Матвієвський до 1937 р. працював заступником директора харківського Державного історичного музею, а тоді з істориком трапилося те, про що він ніколи не згадував у прижиттєвих автобіографіях чи анкетах – він був заарештований і засуджений до десяти років таборів й висланий до Хабаровського краю. Вченому пощастило вийти на волю через два роки завдяки наполегливим клопотанням дружини, після чого він обирає модель виживання, що передбачала виїзд за межі України й відмову від української проблематики. Пропрацювавши два роки в Полтавському історичному музеї, Матвієвський за конкурсом став доцентом кафедри історії СРСР Чкаловського (Оренбурзького) педагогічного інституту. З цією інституцією пов'язана уся подальша наукова праця Матвієвського, й останнім тематичним відлунням з української проблематики став захист вченим в Оренбурзі кандидатської дисертації «Бунтівники Глушківської мануфактури наприкінці XVIII ст.». 1946 року Матвієвський стає членом ВКП(б) й починає працювати над докторською дисертацією про зауральських казахів і політику Росії в часі колонізації.

У 1948 р. з'являється стаття Матвієвського про переоцінку по статі казахського хана Абулхаїра, ініціатора приєднання до Росії, яке раніше оцінювали як «змову частини казахської знаті й царського уряду». Оцінюючи проросійську політику Абулхаїра як «великий патріотичний зачин», «подвиг»⁵⁷, історик дотримується нор-

⁵⁶ Див.: Гуслистий К. До питання про утворення української нації. – К., 1967. – С. 9, 21.

⁵⁷ Матвієвський П. Е. Абулхаир – поборник единения казахского народа с русским // Уч. записки Чкаловского пед. ин-та. – Чкалов, 1948. – Вып. 1. – С. 71.

мативної лінії звеличення російського імперського минулого, що набирає сили після Другої світової війни. Водночас автор прагне побудувати свою статтю на архівних матеріалах, компенсувати ідеологічну детермінованість добрим позитивістичним описом.

Загалом науковий доробок Матвієвського нараховує 168 публікацій (зокрема три монографії), які тематично охоплюють історію Оренбурзького краю, історію його вивчення, селянської війни О. Пугачова. За умов, коли пов'язання з офіційною ідеологією стає обов'язковим, історик обирає теми, що вимагають копіткої архівної евристики, віддає перевагу першоджерельним розвідкам.

Матвієвський не був чужий і теоретичним проблемам. Він виступає з дискусійною статтею про формування російської нації, в якій, після обов'язкових запевнень у відданості офіційній схемі, критикує за неадекватність історичним реаліям термін «російська буржуазна нація», водночас кількаразово наголошуючи на соціально-економічній зумовленості націотворчих процесів⁵⁸.

Матвієвський стає російським істориком, професором Оренбурзького педагогічного інституту⁵⁹, але прагне підтримувати зв'язок з Україною, зокрема з колегою часів спільної праці в історичному музеї – Іваном Шаповалом, автором кількох популярних книжок про Д. Яворницького.

Листи Матвієвського двомовні, причому на українську він переходить, згадуючи минуле й особисті справи, водночас визнаючи свої труднощі з мовою. 29 вересня 1980 р. він пише Шаповалові: «Той жанр, що ти відкрив, взявшись за спогади про Д. І. (скажу по-російськи, бо не хватає у мене української лексики), остається непревзойдённим»⁶⁰. Чесно визнаючи, що, «можливо, за традицією 30-х – 40-х рр. я занадто переляканий й надто обережний, можливо, я надто добре знаю колишній дух українських істориків і цілком не знаю нинішнього»⁶¹, Матвієвський радив і Шаповалові бути обережним. Дослідник, орієнтований на фактографічні дослідження, обережний і виважений, Павло Матвієвський спромігся зберегти науковий характер більшості своїх публікацій навіть у тенетах нанівної ідеології. Помер історик 3 березня 1993 р. в Оренбурзі.

⁵⁸ Матвієвський П. Е. Об образовании русской нации // Вопросы истории. – 1956. – № 8. – С. 58–67.

⁵⁹ Пор.: Мальгин В. Уроки Матвиевского // Южный Урал. – 1981. – 20 окт. – С. 4; Глушенко Л. Интеллигент российской глубинки: памяти П. Е. Матвиевского // Оренбуржье. – 1993. – 13 марта. – С. 4.

⁶⁰ Копія листа з архіву автора.

⁶¹ Переклад з російської.

Завершуючи огляд, вважаю за свій обов'язок зазначити, що в цьому нарисі не згадано кілька постатей наукового життя Дніпропетровська, про які майже нічого не знаємо, а отже, вони вимагають окремого дослідження. Це дослідник Запоріжжя Іван Степанів⁶², розстріляний за участь в «українській націоналістичній організації»; архівіст Василь Греков, бібліограф Дмитро Чернявський, музеєзнавець Яким Ходак.

Таким чином, на кінець 1930-х років самобутній дніпропетровський науковий історичний осередок був повністю знищений. Жоден з істориків не залишився в місті, а повоєнний історичний факультет вже нового Дніпропетровського університету розвивався без жодного зв'язку з блискучим етапом «історіографічного ренесансу». Дніпропетровські історики, що зіткнулися з репресивним тиском радянської системи, яка прагнула створити докорінно нову «радянську» інтелігенцію, обрали різні форми компромісу з системою. Дмитро Яворницький схилявся до нейтралітету, що не завадило владі використати його з власною метою, позбавити праці й змусити до написання замовленої книжки. Володимир Пархоменко принципово уникав політизації своїх текстів, залишаючися вірним давньоруській історії, фронтальна ідеологізація якої почалася лише після підпорядкування владою історії новітньої, але не уникав арешту і таборів через широкі наукові контакти. Його колеги – Митрофан Бречкевич і Михайло Злотников – схилялися до більшої актуалізації своїх студій, активно використовували марксистську, ще не остаточно догматизовану, методологію, тим самим ставали вразливіші для репресій. Ціною збереження життя для них був виїзд за межі України.

Серед молодшого покоління істориків Павла Козаря сама влада спровокувала до нонконформістської поведінки, що визначила його виключення з наукового життя й пізнішу співпрацю з німецькою окупаційною адміністрацією. Кость Гуслистий не зрадив україністичну тематику і не виїхав з України, але заплатив за це численними компромісами у своїй науковій праці. Павло Матвієвський виїхав з України й змінив тематику, перетворився на російського

⁶² Спроба розплутання майже детективної історії навколо постаті І. Степаніва: Портнов А. Катеринославський трикутник // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 166–169. Хочу зазначити, що повна назва моєї статті була: «Катеринославський трикутник (Д. Яворницький, М. Грушевський, ...): пошуки третього невідомого».

історика. На таке рішення вплинули пережиті Матвієвським арешт і заслання, чого не зазнав Гуслистий.

Обрані моделі фізичного виживання вплинули також на історіографічне буття вчених, місце їхнього доробку в науковому процесі. На це вплинув не тільки науковий рівень відповідних текстів, а й зміни ідеологічних пріоритетів у різних наукових середовищах. Праці Дмитра Яворницького, не завжди охоче толеровані за радянських часів, на початку 1990-х рр. пережили справжній ренесанс й вийшли багатотисячними накладами, що часто-густо спричинилося до некритичного запозичення його тверджень сучасними дослідниками. Доробок М. Бречкевича фактично невідомий, а всевітня історія в Україні надалі залишається суто маргінальною цариною досліджень. Праці М. Злотникова не викликають інтересу через інерційне тривання упереджень щодо історії робітництва як нав'язуваної донедавна теми (що зовсім не заперечує потреби її нового концептуального осмислення).

Найбільший вплив на історіографічний процес справили оригінальні підходи Володимира Пархоменка до історії давньої Русі, частково розвинуті у дослідженнях В. Гордлевського, Г. Вернадського, Д. Оболенського, О. Прицака.

З молодшого покоління найкраще відомий доробок Кость Гуслистого, творче осмислення якого зараз передбачає принциповий відхід від спрощено негативістських оцінок усіх текстів, виданих за радянських часів. Постаті Павла Козаря і Павла Матвієвського лише останнім часом повертаються до історії науки (наразі лише на вузько регіональному рівні). Хоча на теперішньому етапі розвитку української історіографії ідеали академічної свободи і високих наукових стандартів початку 1920-х рр. заслуговують на особливу увагу.